

Somlai Péter

Globalizáció és világpolgári szolidaritás

Töprengés Jürgen Habermas új munkáiról

Az utóbbi években érdekes változás figyelhető meg Jürgen Habermas politikai és jogfilozófiai érdeklődésében. Korábban főként a demokrácia és a nyilvánosság problémái, az államélet, a huszadik századi németországi fejlődés és a jelenkori politikai konfliktusok foglalkoztatták. E témakörben publikált különféle terjedelmű és tematikájú köteteket. A magyar olvasók főként első átfogóbb igényű munkáját, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásai* ismerik ezek közül, amelynek legutóbbi kiadása 1993-ban jelent meg a szerző új előszavával. Több kisebb lélegzetű politikai tanulmányát és alkalmi újságcikkét is lefordították magyar nyelvre és publikálták különféle folyóiratokban, szöveggyűjteményekben. (Ezek közül írásomban néhányra magam is hivatkozni fogok.)

A politikai tevékenységek és összefüggések, illetve a jogrendszer keretei alaposan megváltoztak az utóbbi évtizedekben. Habermast is a nyolcvanas évek második felétől mindinkább a nemzetközi jogra és szervezetekre vonatkozó kérdések kezdték foglalkoztatni. Legutóbb a NATO koszovói beavatkozásáról szóló, „A háború a jog és erkölcs határán” című írásával keltea feltűnést azok körében, akik korunk politikai eseményeire figyelve elméleti tanulságokra is kíváncsiak. (E tanulmány eredetileg a *Die Zeitben* jelem meg, majd 1999-ben közölte az *Élet és Irodalom*.) A szerző szerint „a koszovói háború alapvető, a politikatörténetben és a filozófiában is vitatott kérdést feszeget”, nevezetesen az államok szuverenitása és az emberi jogok nemzetközi érvényessége közötti feszültség kérdését.

Új koncepcióját főként a következő publikációkból ismerhetjük meg: *Die Einbeziehung des Anderen* (1996) és *Die postnationale Konstellation. Politische Essays* (1998). E két mű alapján próbálom összefoglalni Habermas

nézeteit az emberi jogok nemzetközi érvényességéről és a nemzetközi szervezetek gyengeségéről, a nacionalizmus és a világpolitika összefüggéseiről, illetőleg arról, amit a „világpolgári társadalom kozmopolita jogaként” értelmelmez.

A szuverén államokat ma új centrifugális erők feszítik szét: belülről a multikulturalizmus, kívülről pedig a globalizmus erői. Az országhatárokhöz kötött és területileg szuverén nemzetállamok korszaka befejeződött Európában, s Habermas szerint mostanra egy „posztacionális konstelláció” alakult

ki. Azonos című kötetének címadó tanulmányában négy területen veszi sorra az így keletkező feszültségeket (1998, 105-122). Ezek a következők:

a) *Az államokon belüli jogbiztonság és az államigazgatás.* Az egyes államok nem képesek saját hatáskörükben megelőzni, illetve szabályozni sem a különféle környezeti károkat (lásd például Csernobil), sem a népesség nemzetközi mozgásának (például a menekülthullámoknak) a következményeit; s a globális erők ugyancsak egyre erősebben befolyásolják például a közkiadásokat, az adópolitikát, sőt a társadalombiztosítást is.

b) *Az államok szuverenitása.* Például az Európai Unió államain belül elmosódik a bel- és külpolitika határa.

c) *A kollektív identitás.* Sokféle tényező (például a növekvő vándorlás, a tömegturizmus, a külföldi tanulás és munkavállalás, a globalizálódó tömegkultúra, tömegfogyasztás) terheli meg a nemzeti közösség kohéziós erejét. Ezzel párhuzamosan szaporodnak az etnocentrikus reakciók.

d) *A nemzetállamok demokratikus legitimitációja.* A globális verseny megrendítette a jóléti államok alapjait. Ebben a helyzetben több állam protekcionista gazdaságpolitikával próbálkozik, de ez nem lehet megoldás, s ugyanígy nem lehetséges többé a „keynesianizmus egy országban” sem (120). Nyugat-Európa országainak vezető pártjai közül elsőként a brit, újabban pedig a német szociáldemokrácia fordult el az állami újraelosztás korábbi modelljétől. De milyen legyen az új modell? Hogyan egyeztethető össze a növekedés a környezetvédelemmel, a jólét fenntartása a szolidaritással és a szabadságjogokkal?

Ezek a kérdések állnak az utóbbi évtized „változástudományi kutatásainak” és makroszociológiai elemzéseinek fókuszában (lásd például Anthony Giddensnek már Tony Blair főtanácsadójaként írt, *A harmadik út* című, magyarul is megjelent munkáját). Habermas azokkal ért egyet, akik szerint csakis nemzetközi keretekben lehet helyes választ találni erre a kérdésre. A globalizációt politikailag csak a demokrácia új formái ellensúlyozhatják: „Csak akkor tudunk ésszerűen válaszolni a globalizáció kihívásaira, ha a

poszt nacionális konstellációban a társadalom demokratikus önszabályozásának új formáit sikerül kifejlesztünk” (i. m. 134).

De milyen formák legyenek ezek? Hogyan kellene megreformálni a demokráciákat, hogy úrrá lehessenek az imént ismertetett feszültségeken? Ehhez elsősorban a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek átfogó reformjára van szükség. A multinacionális vállalatok, a globális beruházási piacok és az ugyancsak globális pénzügyi forgalom korában Habermas szerint a politikában is új típusú nemzetközi szervezetekre, világméretű szabályozásra („global governance”) lenne szükség. Ehhez meg kell újulnia a nemzetközi jogrendszernek, az ENSZ közgyűlésének és Biztonsági Tanácsának, szükség van új, nemzetek feletti büntetőbíráskodásra (stb.).

Mi akadályozza a nemzetközi szervezetek megújulását? Ennek legfőbb akadálya természetesen az egyes államok szuverenitás-igénye, aminek visszafogó erejét jól példázza az Európai Közösség eddigi története. A nemzetközi jog reformjának számot kell vetnie ezzel az erővel. De akkor milyen ellenerőkre támaszkodhatnak azok, akik erősebb nemzetközi intézményeket és szabályozást kívánnak?

Habermas szerint a nemzetközi jog reformját az emberi jogok nemzetközi védelmének kiterjesztéseként kell elképzelni. Konceptiója itt kapcsolódik a világpolgárságnak és a világbékének ahhoz az eszméjéhez, amit kétszáz éve Immanuel Kant fogalmazott meg. (Külön tanulmányban foglalkozott Kant idevágó gondolataival, s e tanulmány rövidített változata magyarul is megjelent, lásd: „Az örök béke kanti eszméje – kétszáz év távlatából” [1997?]). A világállam megvalósításának programját Habermas most nem tartja aktuálisnak és kivitelezhetőnek, de ő is ebbe az irányba tájékozódik. Úgy véli, elgondolásainak vannak megfelelő címzettjei a nemzetközi jog kiterjesztésére, illetve a nemzetközi szervezetek megújítására. Ezek a címzettek nem a szuverenitásuk felett örökdő államok, hanem sokkal inkább a *civil mozgalmak és szervezetek*. A kívánatos reformok Habermas nézetei szerint azon az új, *világpolgári szolidaritáson* alapulhatnak, amelynek erejét az államok határain túlterjedő civil társadalmak, mozgalmak és nem-kormányzati szervezetek (NGO) adhatják. E szolidaritás erejére támaszkodva lehetne kezdeményezni a nemzetközi szervezetek jogkörének kiterjesztését is, főként a „humanitárius beavatkozások” szükségességének esetén.

Ilyen beavatkozásokra akkor lenne szükség, amikor valamely kormány saját államának polgáraival (például egy kisebbség tagjaival) szemben sérti meg az emberi jogokat. Két évvel a NATO koszovói beavatkozása előtt írta

Habermas egy időközben magyarul is megjelent tanulmányában a következőket: „A világpolgári jogot intézményesíteni kell, olyanformán, hogy az kötelezze is az érintett kormányzatokat. A népek közösségének képessé kell válnia rá, hogy szankciókat helyezve kilátásba, legalábbis jogszerű magatartásra szorítsa tagjait” („Harcok az elismerésért a demokratikus jogállamban” [1997]).

A „humanitárius beavatkozások” célja tehát az emberi jogok nemzetközi védelme. Az idézett tanulmány is az „*elismerés*” és az „*inklúzió*” fogalmait használja a modern demokráciák olyan politikai folyamatainak jelölésére, amelyek a jogok kiterjesztéséhez, hátrányos helyzetű csoportok, kisebbségek érdekvédelméhez, a szisztematikusan rászorultak jogosultságának elismeréséhez vezetnek. Ez azért nélkülözhetetlen, mert ha állandósulnak az esélyegyenlőtlenségek, ha rendszeressé és kiegyenlíthetlenné válnak például az etnikai, vallási, nyelvi vagy települési hátrányok, ha remény sincs a tartós diszkriminációk felszámolására, akkor elsorvadnak a demokrácia jogintézményei is. Az inklúziót – vagyis az állampolgári jogok nyújtását, illetve a befogadást az állampolgárok közösségébe – főként Talcott Parsons nyomán tartják sokan a demokratikus modernizáció egyik kulcskérdésének. Habermas is úgy látja, hogy egyre inkább azon múlik, vajon mennyire sikerül megőrizni a szociális integrációt a korunkban zajló nagy változások közepette. S ezért jelent állandó kihívást a demokráciák számára az angolszász szociológiában „*underclass*”-nak nevezett jelenség, a német társadalomtudományban pedig „*Zweidrittel Gesellschaft*”-ként emlegetett struktúra, tehát egész rétegek leszakadása, marginalizálása. Habermas 1996-ban kiadott kötetének címevel – *Die Einbeziehung des Anderen* is erre hívja fel a figyelmet.)

A kisebbségek védelmét azonban Habermas nem a kollektív jogok, hanem az ENSZ alapokmányában is szereplő liberális alapjogok kiterjesztésével kívánja elérni. Az inklúzió a legitimitás világi forrását biztosítja, „...és egyúttal megteremti egy absztrakt, jogilag közvetített szociális integráció új alapját” (1996, 158). Ehhez szükség van arra, hogy a többség érzékeny legyen a kisebbség problémáira és elfogadja a multikulturalizmus normáit.

Mindez a legszorosabban összefügg aktuális politikai küzdelmekkel is. Nyomatékosan tanúsítják ezt a volt szocialista országokban fellángoló etnikai feszültségek, különösen pedig a kaukázusi országokban és az egykori Jugoszláviában zajló háborúk. E háborúk során bizonyossá vált, hogy a diszkrimináció megszüntetésének nem lehet végleges útja a nemzetállami autonó-

mia, mert ez esetben rendszerint a következő történik: egy nemzeti kisebbség kivívja függetlenségét a diszkriminatív többség ellenében, saját államot alakít, amelyben azonban nem szűnik meg, hanem újratermelődik a diszkriminatív helyzet, csak ezúttal mások (esetleg a korábbi többség itt maradt tagjai, képviselői) kárára. Ilyenkor aztán újrakezdődhetnek az autonómia-törekvések.

Habermas tanulmányai azonban fontos elméleti tanulságokat is tartogatnak a *demokrácia* nemzetközi vonatkozásairól és jelentőségéről. Demokrácia és jog összefüggéseit felfogása szerint nem tudja helyesen értelmezni sem a *neoliberális*, sem pedig a *republikánus (kommunitarista)* politikai filozófia. Az előbbi demokrácia-elméletében piaci modellt alkalmaz, márpedig a racionális döntési helyzetekből hiányzik a morális kényszer és a politikai megfontolás. A neoliberalizmus csakis magánemberek egymással versengő érdekeit ismeri el, tehát nem számol sem az érdekeket generáló értékekkel, sem a kollektív helyzeteket meghatározó célokkal és hagyományokkal. Nem érzékeli az önrendelkezés eszméjéből fakadó következményeket, azt tehát, hogy „...a polgárok csak akkor szabadok, ha a jogok címzettjeiben egyúttal a jogok alkotóit tisztelhetjük” (1998, 143).

A liberálisok ellenfeleiként fellépő republikánus vagy kommunitarista teoretikusok viszont etikai dimenziókra szűkítik le a politika kérdéskörét. Velük szemben Habermas abból indul ki, hogy a modern államoknak el kell ismerniük a meggyőződések, a kulturális értékek és az ezekhez kötődő életformák pluralizmusát, tehát a „más milyenség”-hez való jogot. A társadalmak normatív pluralizmusa s ennek elismerése egyaránt a modernizáció eredménye. A modernizáció során a kulturális hagyományok megvitathatókká, újraértelmezhetőkké váltak, tehát lehetőség és szükség van módszeres ellenőrzésükre. A modern kultúrát „reflexív beállítódás” jellemzi, és sem ez, sem a demokratikus jogfelfogás nem egyeztethető össze a kommunitaristák nézeteivel. *A modern jog érvényessége nem alapulhat az értékek szubsztantív felfogásán, hanem csakis azoknak a nyilvános vitáknak a kimenetelén, amelyekben autonóm polgárok (illetve képviselőik) hozzák meg azokat a szabályokat, melyeket később magánemberekként maguknak is követniük kell.* Ezért egy fejlettebb jogállapotból lépne vissza az az állam vagy államszövetség, amely feladná semlegességét az értékorientációk megválasztásában, s amely különbséget tenne a kollektív hitek és identitások között (miként a nacionalisták, a fundamentalisták vagy bizonyos vallásos irányzatok konzervatív hívei kívánják).

A liberális versus kommunitarista vitaanyag érveinek ellentétét Habermas egy *procedurális megközelítés* (más néven „*deliberatív politika*”) irányába próbálja feloldani. Úgy látja, hogy egyesíthetők az előbbi két koncepció előnyei, s hogy az egyesítés elvégezhető abban a társadalomelméleti keretben, amit egyik fő művében, az 1981-ben publikált *Theorie des kommunikativen Handelns*-ben dolgozott ki. A demokrácia procedurális koncepciójának középpontjában egy folyamat, az emberi jogok meghatározásának és alkalmazásának, elsajátításának és gyakorlásának folyamata áll. Eszerint a modern demokráciában az emberi jogok erkölcsi szubsztanciái válnak a demokratikus akaratképződés és döntéshozatal legfőbb erőforrásává. Ezek a kognitív és normatív erőforrások nem valamely etnikumhoz, felekezethez, nemzethez vagy néphez, hanem az egész emberi nemhez tartoznak, tehát jellegzetesen egyetemeseek. Így azután a nemzetközi jog és a nemzetközi szervezetek átalakításának gyakorlatias jellegű politikai kérdésköre szorosan kapcsolódik a kommunikatív etika és az emberi jogok érvényességének elméleti problémáihoz.

Ennek jegyében születtek a *Die Einbeziehung des Anderen* és a *Die postnationale Konstellation* egyéb írásai is. Így például az elsőként említett kötetben azok a politikaelméleti és erkölcsfilozófiai tanulmányok, amelyek többek között John Rawls politikai filozófiáját vagy az erkölcs kognitív tartalmának vizsgálati módszereit taglalják, míg az utóbbiban a nép fogalmáról vagy a történetírás közéleti jelentőségéről van szó.

Jürgen Habermas tehát továbbra is a humanizmus és a felvilágosodás hagyományait folytatva áll szemben a jelenkor uralkodó eszmei áramlataival. Nézőpontja és elméleti irányultsága azonban alaposan megváltozott a hetvenes évek óta. Akkor még a történelmi materializmus „rekonstrukcióját” tűzte ki feladatául, később viszont, kommunikációelméleti fordulata nyomán mindinkább elszakadt a marxizmustól. Csakhogy ezzel együtt lemondott az olyan gazdasági és politikai erők vizsgálatától is, amelyek nagy nyomatékkal formálják a modern társadalmak szerkezetét. Azokra az erőkre gondolok, amelyek – *A kommunikatív cselekvés elmélete* című művének terminusával élve – a fejlett és kevésbé fejlett országokban egyaránt az „életvilág gyarmatosítása”-hoz vezetnek.

Ezek elemzését hiányolom most, legújabb kötetjeinek olvasásakor is. Nem foglalkozik azokkal a gazdasági és politikai ellentétekkel, amelyek egyfelől az emberi jogok egyetemességének normatív eszméi, másfelől az emberiség nagy csoportjainak egyenlőtlenségei, illetve kultúráik partikulariz-

musa között támadnak. Nem reflektál világgazdasági kérdésekre. Sem a centrumok és perifériák összefüggéseire, sem az erőforrások globális elosztásának rendszeréből fakadó problémákra, sem a növekedés okozta ökológiai válságra. Emiatt Habermas elemzése egyoldalú marad az új, globális jelenségekről is.

Példaként hadd hivatkozzam a *globális nyilvánosság jelenségére*. Habermas egyrészt azt állítja, hogy az ENSZ a globális közvélemény alakításával nyomást kezdett gyakorolni a kormányokra, amikor konferenciákat rendezett a természeti környezet, a népesség növekedése vagy a szegénység globális problémáiról. Másrészt kétségtelen tény, hogy az ilyen témákról szóló vitákat és kommunikációt még mindig „a nemzeti nyilvánosság szokásos struktúrái terelgetik”, s „ebben az értelemben nem létezik még globális nyilvánosság” (1996, 48), de legalább elkezdődött valami – állítja. Ez igaz, de eközben említést sem tesz a globális nyilvánosságot nagyon is hatékonyan formáló cégekről és szervezetekről, a vélemény- és ízlésformálás globális hatalmairól, például azokról a tévécsatornákról és tévéműsorokról (Hollywoodról és társairól), amelyek az emberek világlátását, ízlését és szükségleteit a maguk módján szerte a világon nap mint nap alakítják. Nem fogalmazza meg tehát azokat a feszültségeket, amelyek *egyfelől az univerzális értékek – és a belőlük származtatott jogok – normatív tartalmai, másfelől a nyilvánosság globalizációjának valósága közötti ellentétekből támadnak*.

Ezek a hiányosságok véleményem szerint abból fakadnak, hogy Habermas ragaszkodik a világpolgárságnak a globalizációt még megelőző, régebbi eszméjéhez. Pedig a *Die Einbeziehung des Anderen* című kötetének „Előszó”-jában maga írta, hogy a jelen világ polgárait a globalizáció folyamatai „a hátuk mögött egyesítették egy nem-önkéntes rizikó-közösséggé”. Ez a megfogalmazás egyrészt Ulrich Becknek a „rizikó-társadalom”-ról szóló könyvére utal, másrészt Habermas és elődei (Hegel, Marx, Lukács, a frankfurtiak) régi eszméire az elidegenedésről. Az „elidegenedés” hatásait nem enyhítette, hanem éppenséggel bonyolította a globalizáció.

Miért higgyük el, hogy az ezredváltás „poszt nacionális konstellációjának” idejére valóban javultak az emberi jogok nemzetközi kiterjesztésének s a világpolgári szolidaritásnak az esélyei? Vajon nem inkább Péter Coulmasnak van igaza, aki „Der Traum vom Weltbürger ist ausgeträumt” című írásában ezt állítja: „A globalizáció lépett a világ egységéről szóló álom helyébe”? (Coulmas, 1997, 99)

Irodalom

- Coulmas, P. 1997: Der Traum vom Weltbürger ist ausgetraumt. *Europäische Rundschau* (25, 4), 99. oldal.
- Habermas, J. 1981: *Theorie des kommunikativen Handelns*. I-II. kötet. Frankfurt a.M., Suhrkamp. (Magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. [Részletek.] Budapest, ELTE, 1983)
- Habermas, J. 1993: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest, Századvég.
- Habermas, J. 1996: *Die Einbeziehung des Anderen*. Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Habermas, J. 1997a: Harcok az elismerésért a demokratikus jogállamokban. In M. Fleischmidt (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 153-172. oldal.
- Habermas, J. 1991b: Az örök béke kantii eszméje – kétszáz év távlatából. *Világosság* (37, 7), (július), 42-53. oldal.
- Habermas, J. 1998: *Diepostnationale Konstellation. Politische Essays*. Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Habermas, J. 1999: A háború a jog és az erkölcs határán. *Élet és Irodalom*, július 2.